

Μπορεί η θεωρία να είναι πράσινη; Ναι, εφόσον η ζωή δεν είναι γκριζα

Στους θεωρητικούς μας στοχασμούς αναφερόμαστε σε ό,τι εμείς θεωρούμε ως τάσεις και όχι σε τετελεσμένα ή αναπόδραστα γεγονότα. Τάσεις που όχι μόνο δεν έχουν εξελιχθεί σε ομοιογένειες ή ηγεμονισμούς (ακόμα), αλλά που μπορούν (και πρέπει) να ανατραπούν.

Ο θεωρητικός μας στοχασμός, ως ζαπατίστας, δεν συνηθίζει να στρέφεται γύρω από εμάς τους ίδιους αλλά γύρω από την πραγματικότητα στην οποία κινούμαστε. Και έχει, επιπλέον, διερευνητικό και πελερασμένο χαρακτήρα όσον αφορά το χρόνο, το χώρο, τις έννοιες και τη δομή αυτών των εννοιών. Γι' αυτό απορρίπτουμε τις αιτιάσεις οικουμενικότητας και αιωνιότητας όσων λέμε και κάνουμε.

Οι απαντήσεις στις ερωτήσεις γύρω από τον ζαπατισμό δεν συναντώνται στους θεωρητικούς μας στοχασμούς και στις αναλύσεις, αλλά στην πράξη μας. Και, στην περίπτωση μας, η πράξη έχει ένα ισχυρό ηθικό βάρος. Με άλλα λόγια, επιχειρούμε (όχι πάντοτε πετυχημένα, είναι αλήθεια) μια πράξη που όχι μόνο συμφωνεί με μια θεωρητική ανάλυση, αλλά επίσης, και κυρίως, συμφωνεί με αυτό που αντιλαμβανόμαστε ως καθήκον μας. Προσπαθούμε πάντοτε να είμαστε συνεπείς. Ίσως γι' αυτό δεν είμαστε πραγματιστές (άλλος τρόπος για να πεις μια πράξη χωρίς θεωρία και χωρίς αρχές)...

Νιώθουμε ότι καθήκον μας είναι να ξεκινάμε, να συνεχίζουμε, να συντροφεύουμε, να συναντάμε και να ανοίγουμε χώρους για κάτι και για κάποιον, των εαυτών μας συμπεριλαμβανομένων...

Όσοι αποτελούν μέρος αυτής της διαδρομής μπορούν να ανακαλύψουν πράγματα που εκείνοι που προσθαφαιρούν από τα γραφεία των κοινωνικών επιστημών δεν κατορθώνουν να δουν και να μάθουν, τα οποία είναι σημαντικά, ναι, τόσο ο οδοιπόρος όσο και το βάδισμά του, αλλά είναι πιο σημαντικός ο δρόμος, η κατεύθυνση, η τάση. Όταν υπογραμμίζουμε και αναλύουμε, όταν συζητούμε και ερχόμαστε σε αντιπαράθεση, δεν το κάνουμε μονάχα για να γνωρίσουμε τι συμβαίνει και να το κατανοήσουμε, αλλά επίσης, και πάνω από όλα, για να το μετασχηματίσουμε.

Ο θεωρητικός στοχασμός πάνω στη θεωρία ονομάζεται Μεταθεωρία. Η Μεταθεωρία των ζαπατίστας είναι η πράξη μας¹.

Εξεγερμένος Υποδιοικητής Μάρκος

Από κάποια στιγμή και έπειτα (όπως θα έλεγε ο José Emilio Pacheco) ορισμένοι διανοούμενοι και πολιτικοί ακτιβιστές εγκαινίασαν ένα διάλογο και μια αντιπαράθεση γύρω από μια σειρά ζαπατιστικές έννοιες ή έννοιες που σύμφωνα με αυτούς συνδέονταν με τον ζαπατισμό. Το βιβλίο του John Holloway ιδιαίτερα, το *Cambiar el mundo sin*

tomar el poder (Σ.τ.Μ.: Να αλλάξουμε τον κόσμο χωρίς να πάρουμε την εξουσία), ήταν καταλύτης για την κριτική προς τον ζαπατισμό. Ασκώντας κριτική στον Holloway ορισμένοι φτάνουν να υποστηρίξουν ότι: «Δεν γνωρίζουμε αν τα επιχειρήματά του αντικατοπτρίζουν την αντίληψη με την οποία συντάσσεται η ηγεσία του EZLN»². Εδώ διαπράττεται το αρχικό σφάλμα: αν η πρόθεσή μας είναι να κρίνουμε ένα πολιτικοκοινωνικό κίνημα, το οποίο δεν μπορεί να κατηγορηθεί ότι κρύβει αυτά που λέει και κάνει, θα ήταν πολύ υγιές και συνετό να ορίσουμε μια σαφή διάκριση ανάμεσα σε αυτούς που ερμηνεύουν τον ζαπατισμό και τον ζαπατισμό καθεαυτό.

Η οροθέτηση αυτή βέβαια δεν απαντά σε κάποια ιδιοτροπία. Αποφασίσαμε να εκθέσουμε διά μακρών την αντίληψη των ζαπατίστας όσον αφορά τη θεωρία τους και ό,τι συγκροτεί τη βάση αυτής της θεωρίας με στόχο να διασαφηνίσουμε τα σημεία εκκίνησης του ζαπατισμού:

1. Ο ζαπατισμός δεν έχει και ούτε επιδιώκει να αποκτήσει μια οικουμενική και καθολική θεωρία.
2. Ο ζαπατισμός δεν κατέχει μία αχρονική θεωρία, κατάλληλη για κάθε συγκυρία, για κάθε χρόνο και χώρο.
3. Ο ζαπατισμός επεξεργάζεται μια θεωρία που είναι καρπός της εμπειρίας του.
4. Αυτή η θεωρητική επεξεργασία έχει επομένως έναν προσεγγιστικό και διερευνητικό χαρακτήρα.
5. Κατά συνέπεια, δεν επιζητά ούτε τον ενδιαφέρει να γίνει ένα πρότυπο, ούτε και να υποδείξει κατευθύνσεις.
6. Η θεωρία της θεωρίας (η μεταθεωρία) των ζαπατίστας έχει ως θεμέλιό της την πράξη.
7. Δεν υπάρχει συνεπώς μία ζαπατιστική μετα-αφήγηση.
8. Αυτό που καθοδηγεί τη ζαπατιστική θεωρία δεν είναι η μη πάλη για την εξουσία ή η έλλειψη βούλησης για τη δημιουργία ενός πολιτικού κόμματος.
9. Αυτό που καθοδηγεί τη ζαπατιστική θεωρία είναι η πράξη της, με τρόπο ώστε η δεύτερη να πραγματοποιεί μια διαρκή πολιορκία της πρώτης. Και πάντα η πράξη θα είναι πιο ενδιαφέρουσα από τη θεωρία.
10. Θεμελιώδης στόχος αυτής της προσεγγιστικής θεωρίας δεν είναι απλώς να καταλάβει ή να συλλάβει, αλλά να μετασχηματίσει.
11. Κατά συνέπεια, ο οδοιπόρος και το βάδισμά του είναι σημαντικά, αλλά είναι ακόμα πιο σημαντικός ο δρόμος, η κατεύθυνση ή η τάση.

Στο ενδιαφέρον βιβλίο του ο John Holloway αναπτύσσει μια θεωρία η οποία έχει εκληφθεί ως η πεμπτουσία της ζαπατιστικής σκέψης, πράγμα που εκτός από ψευδές είναι και φαιδρό. Στο τέλος του βιβλίου συναντάμε την εξήγηση για όλα. Λέει ο Holloway: «Η μη σοφία μας είναι επίσης η μη σοφία όσων κατανοούν ότι το να-μην-είσαι-σοφός είναι μέρος της επαναστατικής διαδικασίας. Έχουμε χάσει κάθε βεβαιότητα, αλλά το άνοιγμα προς την αμφιβολία είναι αναγκαίο για την επανάσταση»³.

Την ίδια στιγμή όμως οι ζαπατίστας τυχαίνει να κατέχουν μια σοφία που είναι θεμελιώδους αξίας σε αυτή τη διαδρομή αυτοχειραφέτησης και η οποία έχει οριστεί ως εξής: «Μπορεί να καταρριφθούν πολλά αγάλματα, αν όμως διατηρηθεί και τροφοδοτηθεί η θέλη-

ση ολόκληρων γενεών, τότε ο θρίαμβος της αντίστασης είναι εφικτός. Δεν θα έχει ακριβή ημερομηνία, ούτε και μεγαλοπρεπείς παρελάσεις, η προβλεπόμενη όμως φθορά μιας μηχανής που μετατρέπει τον ίδιο τον μηχανισμό της σε πρόταγμα μιας νέας τάξης θα καταλήξει να είναι ολική.

Δεν τρέφω ευσεβείς πόθους, αλλά υπενθυμίζω ένα μέρος της παγκόσμιας ιστορίας και, σε αυτή τη χώρα, ένα μέρος της εθνικής ιστορίας.

Θα νικήσουμε, όχι επειδή είναι η μοίρα μας ούτε επειδή είναι γραμμένο στις αντίστοιχες εξεγεμμένες ή επαναστατικές μας βίβλους, αλλά επειδή δουλεύουμε και παλεύουμε γι' αυτό.

Είναι λοιπόν απαραίτητος λίγος σεβασμός σε αυτόν που αντιστέκεται αλλού όντας διαφορετικός, αρκετή σεμνότητα για να μην ξεχνάμε ότι μπορεί κανείς ακόμα να μάθει πολλά από αυτό το διαφορετικό, καθώς και σοφία, για να μην αντιγράφουμε αλλά να παράγουμε μια θεωρία και μια πράξη που δεν θα περιλαμβάνουν την αλαζονεία στις αρχές τους και θα αναγνωρίζουν τους οριζόντες τους και τα εργαλεία που χρησιμεύουν σε αυτούς τους οριζόντες.

Το ζητούμενο δεν είναι να εδραιώσουμε τα υπάρχοντα αγάλματα, αλλά να εργαστούμε για έναν κόσμο όπου τα αγάλματα θα υπάρχουν για να χέζουν τα πουλιά επάνω τους»⁴.

Έχουμε λοιπόν μια βεβαιότητα: θα νικήσουμε και ο θρίαμβος αυτός δεν θα είναι καρπός της θεωρητικής επεξεργασίας της μιας ή της άλλης τάσης, ούτε όμως και της απαισιόδοξης διακήρυξης ότι ο δρόμος της νίκης είναι ο δρόμος της μη σοφίας.

Το να βαδίζεις ερωτώντας απαιτεί μια βασική και απαραίτητη αρχή: πρέπει να είσαι αποφασισμένος να βαδίσεις, πρέπει να είσαι αποφασισμένος να αγωνιστείς και πρέπει να είσαι σεμνός γι' αυτό που είσαι απέναντι στο πέλαγος των εξεγέρσεων και των αντιστάσεων.

Θα νικήσουμε, όχι λόγω της επιστημονικής διαύγειας της θεωρητικής και προγραμματικής μας πρότασης, αλλά επειδή δεν σκοπεύουμε να λιγοψυχήσουμε στην απόφασή μας να αγωνιστούμε, να βαδίσουμε. Και αυτή η επιθυμία να αγωνιστούμε είναι το μοναδικό μη χρονικό και μη χωρικό στη ζαπατιστική σκέψη.

Ένα από τα προβλήματα του βιβλίου του Holloway είναι ότι στο τέλος πέφτει θύμα αυτού που κατακρίνει. Στο τέλος προβάλλει μια θεωρία και μια ερμηνεία της επανάστασης αχρονική, ανιστορική, καθολική και ολοκληρωτική.

Τα μονοπάτια της εξέγερσης, η ανυποταγή ή η ανυπακοή, είναι τόσο αχανή που είναι αδύνατο να προσπαθήσεις να τα περιορίσεις σε μία και μόνη ερμηνεία, της ζαπατιστικής συμπεριλαμβανομένης. Η πεμπτοσύα της ζαπατιστικής σκέψης δεν είναι η μη κατάληψη της εξουσίας ή η άρνηση δημιουργίας ενός πολιτικού κόμματος (και οι δύο αυτές κρίσιμες έννοιες της θεωρίας είναι καρπός της ειδικής ζαπατιστικής εμπειρίας), αλλά το γεγονός ότι η θεωρία είναι γέννημα της πράξης. Και ό,τι ισχύει για τον ζαπατισμό θα μπορούσε να ισχύει για οποιοδήποτε άλλο κίνημα.

Υπό αυτή την έννοια, δεν προσπαθούμε να βρούμε τον μίτο της Αριάδνης που θα μας τα εξηγήσει όλα, ούτε θεοποιούμε τον φετιχισμό του εμπορεύματος· αν η εξέγερση είναι πολυπρόσωπη, το ίδιο είναι και οι αιτίες που την προκαλούν. Η ιδέα ενός ομοιογενούς κόσμου είναι ένα όνειρο του κεφαλαίου, ή μάλλον μια ιδεολογία του, το οποίο βέβαια δεν έχει καταφέρει να μας εκμεταλλευτεί όλους –ούτε καν το προβάλλει ως στόχο– αλλά, αντίθετα, καταφέρνει να μας καταπιέζει και να μας υποδουλώνει όλους. Στην ουσία, ζούμε σε

έναν θρυμματισμένο κόσμο, ολοένα και πιο θρυμματισμένο και μια θρυμματισμένη εξέγερση, ολοένα και πιο θρυμματισμένη.

Για το λόγο αυτόν δεν συμμεριζόμαστε νέες μυστικιστικές και τελεσιδικές θεωρήσεις. Ένα παράδειγμα μπορούμε να το συναντήσουμε στο κείμενο που ο John έγραψε στο πρώτο τεύχος του περιοδικού μας, όπου σημειώνει: «Δεν είναι υπόθεση της Επανάστασης, ούτε και απλά της εξέγερσης: είναι υπόθεση της επανάστασης (με έψιλον μικρό)». Στη συνέχεια εξηγεί ότι «η εξέγερση είναι ο αγώνας για την αξιοπρέπεια και θα συνεχίζεται όσο μας στερούν την αξιοπρέπεια». Οι ζαπατίστας δεν ερίζουν με όσους παλεύουν για μια Επανάσταση με κεφαλαίο, απλά δεν συμμερίζονται την άποψή τους. Ούτε από την άλλη αντιπαλεύουν τον John που μάχεται για μια επανάσταση με μικρό, απλά δεν συμμερίζονται τον τρόπο σκέψης του.

Αυτό που χρειάζεται απαραίτητα να διευκρινίσουμε είναι ότι η Εξέγερση ή, σωστότερα, η εξέγερση, είναι απαραίτητη όσο επιβάλλονται όρια στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια: ο ορίζοντας είναι αχανής. Αν τη λύση την έχουν οι Επαναστάτες ή οι επαναστάτες δεν το γνωρίζουμε, ξέρουμε όμως ότι ανεξάρτητα από το ποιος είναι στην εξουσία –το κεφάλαιο, οι ρεφορμιστές, οι Επαναστάτες ή οι επαναστάτες–, η εξέγερση θα υφίσταται όσο θα υπάρχουν και οι λόγοι που την τρέφουν. Ποιος είτε άλλωστε ότι η εξέγερση δεν θα μπορούσε να προχωρήσει με έναν θεσμιζόντα και αυτεξούσιο χαρακτήρα, οικοδομώντας νέες κοινωνικές σχέσεις που δεν θα αποτελούν μια νέα μορφή υποταγής και υποδοούλωσης, και ότι αυτό μπορεί να το κάνει μονάχα η επανάσταση (με μικρό); Το παράδειγμα των αυτόνομων ζαπατιστικών δόμων είναι από μόνο του αποκαλυπτικό.

Μιλώντας για μια σειρά επαναστάτες και τις ιδέες τους, ο John υποκύπτει στο βιβλίο του σε ένα είδος μανιχαϊσμού, αποτέλεσμα απουσίας μιας θεμελιώδους ιστορικής αναφοράς. Η αντιπαράθεση ανάμεσα στη μεταρρύθμιση και την επανάσταση πιθανόν σήμερα να μην έχει την ίδια σημασία, ή πολλή σημασία, όταν όμως προέκυψε δεν επρόκειτο για μια μεταφυσική αντιπαράθεση. Πολύ λιγότερο αν μιλάμε για ανθρώπους σαν τη Ρόζα Λουξέμπουργκ, που όχι μόνο έγραψε πολλά βιβλία αλλά αφιέρωσε ολόκληρη τη ζωή της στην υπεράσπιση αυτού που πίστευε και δολοφονήθηκε από αυτούς ακριβώς που αντιμαχόταν. Η προέκληση υπέρ μιας *tabula rasa* είναι πολύ επικίνδυνη αλλά και πολύ συνήθης. Η ιδέα ότι μπορούμε να κρίνουμε τα πολιτικά επιχειρήματα και τις αντιπαραθέσεις μέσα από την ασφάλεια που μας προσφέρει η απόσταση και ο χρόνος δεν μου φαίνεται ιδιαίτερα επωφελής.

Αναφερόμαστε σε ανθρώπους που αγωνίστηκαν, φυλακίστηκαν, υπέφεραν την εξορία, δολοφονήθηκαν και, κυρίως, συμμετείχαν σε ζωντανά κοινωνικά κινήματα. Αυτό μας εμποδίζει να έρθουμε σε αντιπαράθεση και να διαφωνήσουμε μαζί τους; Προφανώς όχι. Αν όμως επιθυμούμε να αντιπαραθεθούμε μαζί τους (υπάρχει και η άλλη επιλογή, να μην το κάνουμε, οι ζαπατίστας αυτό έχουν αποφασίσει άλλωστε), είναι σκόπιμο να θέσουμε τη συζήτηση σε μια ιστορική βάση.

Το βιβλίο του John έχει μια μεγάλη σημασία και είναι πολύτιμη η ανάγνωσή του, είναι όμως αναγκαίο να σημειώσουμε ότι στο βιβλίο δεν καταγράφεται η ζαπατιστική σκέψη αλλά μια ερμηνεία της.

Μετά τη δημοσίευσή του, αρκετοί διανοούμενοι έχουν εμπλακεί σε μια θεωρητική αντιπαράθεση γύρω από το βιβλίο αυτό και άλλα κείμενα του Holloway, ορισμένοι δε επιχει-

ροΐν μια ταύτιση της σκέψης του με τη ζαπατιστική. Μερικοί από αυτούς το εκφράζουν ρητά, ενώ άλλοι το θεωρούν αυτονόητο. Θα ήθελα ωστόσο να κάνω μια ειδική αναφορά στο κείμενο του Atilio Borón, ενός αναγνωρισμένου μαρξιστή διανοούμενου από την Αργεντινή, που δημοσιεύτηκε πριν από μερικούς μήνες με τον τίτλο: «Η ζούγκλα και η πόλις ως ερωτήματα γύρω από τη ζαπατιστική θεωρία» (η έκδοση που χρησιμοποιώ είναι αυτή που δημοσιεύτηκε στα γαλλικά στο περιοδικό *Contretemps* και στην ηλεκτρονική σελίδα *Fogata*).

Το πρώτο στοιχείο που τραβά την προσοχή είναι ο τίτλος του. Ο αναγνώστης δεν συναντά σε κανένα σημείο του κειμένου μια σαφή αιτιολόγηση αυτής της επιλογής με αποτέλεσμα η τελική ερμηνεία να επαφίεται στην κρίση του. Πιθανόν ο συγγραφέας να επιθυμεί να μας εξηγήσει ότι η ζούγκλα και η πόλις είναι δύο πράγματα ξεχωριστά και ότι ενώ οι ζαπατιστικές ιδέες μπορούν να έχουν κάποια βιωσιμότητα στη ζούγκλα, στην πόλη αυτή είναι πολύ πιο περιορισμένη. Θα μπορούσαν να ειπωθούν πολλά γύρω από αυτού του είδους τις απόψεις, ίσως όμως τελικά να είναι κάπως μάταιο. Η ζαπατιστική εξέγερση είχε τον αντίκτυπο που γνωρίζουμε όχι επειδή επρόκειτο για μια ομάδα που εξεγέρθηκε στη ζούγκλα, αλλά λόγω του είδους της επικοινωνίας και του μηνύματος με το οποίο ταυτίστηκαν εκατομμύρια κάτοικοι των πόλεων και των μεγαλουπόλεων.

Αυτό το ζαπατιστικό μήνυμα επανέκτησε πολλές από τις ιδέες που η αριστερά θεωρούσε χαμένες: ελευθερία, δημοκρατία, δικαιοσύνη ή αξιοπρέπεια, ανθρωπότητα, κοινωνία των πολιτών. Και τις θεωρούσε χαμένες όχι επειδή ανήκαν στην αστική τάξη αλλά λόγω της αποτυχίας της. Μπορούμε στα αλήθεια να πιστέψουμε ότι η αστική τάξη υιοθέτησε τον αγώνα για δημοκρατία, δικαιοσύνη και ελευθερία; Ή μήπως ο λόγος της αριστεράς φτώχυνε τόσο πολύ μέχρι να γίνει στείρος και μονόχορδος; Δεν είναι άραγε μια μεγάλη χάρη προς το κεφάλαιο η εγκατάλειψη στη δικαιοδοσία του αυτών των τριών μεγάλων πεδίων αγώνα και αντιπαράθεσης, με τα οποία οι εργαζόμενοι της υπαίθρου και της πόλης ταυτίζονται πλήρως;

Όταν ο Borón λέει: «Το ελάχιστο που μπορεί κανείς να ισχυριστεί είναι ότι η χρήση και η κατάχρηση αυτών των κατηγοριών –όχι μόνο στα χείλη των ζαπατίστας αλλά και από μεγάλο κομμάτι της λατινοαμερικάνικης κριτικής σκέψης– μπορεί να οδηγήσει σε πολλές παρανοήσεις και, γιατί όχι, σε τραγικές ήττες, όταν μετατρέπονται ψυχρά σε ερμηνευτικές κατηγορίες της πολιτικής πραγματικότητας για να μας καθοδηγούν στα ερβή της συγκυρίας». Ας αντιπαρέλθουμε τις φραστικές υπερβολές που φαίνονται τόσο χρήσιμες σε ορισμένους διανοούμενους όπως αυτή που ανοίγει το παραπάνω απόσπασμα: «το ελάχιστο που μπορεί κανείς να ισχυριστεί», η οποία σε συνδυασμό με το συμπέρασμα απέχει ελάχιστα από «το σημαντικότερο που μπορεί κανείς να ισχυριστεί». Το πρόβλημα εδώ είναι διττό και διαφορετικό. Με άλλα λόγια, είναι σαν να διατείνεται κανείς ότι κατέχοντας την κριτική θεωρία της πάλης των τάξεων και της υπεραξίας διαφεύγει κάθε κίνδυνο ολισθημάτων και εφοδιάζεται με το λυχνάρι του Διογένη, που τον «καθοδηγεί στα ερβή της συγκυρίας». Το ζήτημα, όπως πάντα, είναι πολύ πιο σύνθετο.

Η έννοια της «Κοινωνίας των πολιτών» στα χείλη των ζαπατίστας έχει διαφορετική σημασία από ό,τι στα χείλη του Χάβελ, με τον ίδιο τρόπο που η πάλη των τάξεων έχει άλλη σημασία στα χείλη του Μπρέζνιεφ και άλλη στα χείλη του Τσε Γκεβέρα.

Η χρήση της *ανθρωπότητας* στον ζαπατισμό έχει έναν πολλαπλό πολιτικό λόγο: εν πρώτους, την αντιπαραβάλλει στον νεοφιλελευθερισμό που καταστρέφει πολιτισμούς και κουλτούρες (όχι μόνο τις αυτόχθονες αλλά και τις δυτικές, αλλιώς τι άραγε σημαίνει το όραμα του Μπερλουσκόνι να μετατρέψει τη Ρώμη σε μια «οικουμενική πόλη», όπως και πολλές αφρικανικές, ασιατικές και λατινοαμερικάνικες); επιχειρεί επιπλέον να συνδράμει στην οικοδόμηση ενός εκπολιτιστικού προτάγματος για την υπεράσπιση του διαφορετικού, του άλλου, ενάντια στη λογική ομογενοποίησης του καπιταλιστικού μοντέλου. Παρομοίως, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε πολλά άλλα συμπληρωματικά στοιχεία.

Το ίδιο μπορούμε να πράξουμε και με τους άλλους όρους που έχει προβάλει ο ζαπατισμός, όπως η δημοκρατία, η ελευθερία και η δικαιοσύνη, όροι που δεν μπορούν να διαχωριστούν. Με άλλα λόγια, η δημοκρατία δεν συρρικνώνεται στη δυνατότητα περιοδικής εκλογής ενός προέδρου ούτε ενός «κρατικού μορφώματος» —όπως υποστηρίζει ο Βορόν— αλλά σχετίζεται με την επιλογή μιας μορφής κοινωνικής και κοινοτικής οργάνωσης — και είναι απαραίτητο να σημειώσουμε εδώ ότι δεν περιορίζεται στη δυτική θεώρηση της κοινωνικής και κοινοτικής οργάνωσης (το παράδειγμα της δημοκρατίας στους αυτόνομους ζαπατιστικούς δήμους είναι από μόνο του αποκαλυπτικό). Η ελευθερία, από την άλλη, δεν περιτέλλεται στη δυνατότητα επιλογής τού ενός ή του άλλου πολυκαταστήματος, ούτε και η δικαιοσύνη στην ιδέα ότι όλοι είμαστε ίσοι ενώπιον του νόμου. Σε τελευταία ανάλυση, αυτές οι ερμηνείες έχουν να κάνουν με την επιδεξιότητα με την οποία οι κύριοι του χρήματος οικειοποιήθηκαν τα επιχειρήματά μας. Ο αγώνας των ζαπατίστας είναι επίσης για την επανάκτηση του ελέγχου αυτού που μας ανήκει, αυτού που πάντοτε ήταν δικό μας και που τώρα, παραφράζοντας τον Μαξ, χορεύει μπροστά στα μάτια μας σαν κάτι ξένο, αποκομμένο από το είναι μας, εκφυλισμένο.

Για το λόγο αυτόν δεν έχει κανένα νόημα η σύγκριση, όπως την επιχειρεί φερειπείν ο Βορόν, του ζαπατισμού με ρεύματα που μπορεί να χρησιμοποιούν ορισμένες από αυτές τις κατηγορίες επιδιώκοντας την άμβλυση του αγώνα διαφόρων τμημάτων της κοινωνίας. Ούτε έχει μεγαλύτερη αξία να βασιστεί κανείς στο κείμενο της Meiksins Wood και να υποστηρίξει ότι: «η κατηγορία (η κοινωνία των πολιτών) παύει να αποτελεί ένα εργαλείο για την κριτική της καπιταλιστικής κοινωνίας και μετατρέπεται σε μια διακριτική απολογία της». Υπάρχει κανείς εχέφρων που να πιστεύει ότι χρησιμοποιώντας αυτό τον όρο οι ζαπατίστας πραγματοποιούν μια «διακριτική απολογία της καπιταλιστικής κοινωνίας»; Το γελίο της ιδέας δεν αφήνει πολύ χώρο για διάλογο.

Όμως, επιθυμώντας θαρρείς να αποδείξει ότι δεν καταλαβαίνει τίποτα, ο Βορόν ρωτάει καταφάσκοντας: «Η μήπως οι μεγαλογαιοκτήμονες και οι παραστρατιωτικοί που χρησιμοποιούν τη βία για να διαιωνίσουν την υποταγή των ιθαγενών δεν αποτελούν μέρος της “ανθρωπότητας” και της (sic) “κοινωνίας των πολιτών”; Δεν είναι επίσης μέρος της κοινωνίας των πολιτών οι παραστρατιωτικοί που προκάλεσαν τη σφαγή του Αχτεάλ;». Η απάντηση λοιπόν είναι πολύ απλή: στα πλαίσια της ζαπατιστικής σκέψης δεν αποτελούν μέρος της κοινωνίας των πολιτών, χωρίς εισαγωγικά, αλλά της δικτατορίας του χρήματος (το ίδιο και οι επιχειρηματίες που θέλουν να εκτοπίσουν τους ιθαγενείς από τη ζούγκλα Λακαντόνα, το έτερο παράδειγμα του Βορόν), που, ας μην το ξεχνάμε, ελέγχει όλο και περισσότερο την πολιτική εξουσία. Οι παραστρατιωτικοί της Τσιάπας είναι το κρυφό χέρι του ρατσιστικού μεξικανικού κράτους.

Η εξουσία: το δόγμα και το άγαλμα

Γιατί, λέει ο Ντουρίτο, όπου λείπουν οι λόγοι περισσεύουν τα αγάλματα. Όταν η Εξουσία δεν είναι ακόμα Εξουσία αλλά βρίσκεται στον αγώνα για να γίνει, τα δόγματά της γίνονται διακηρύξεις αρχών, προγράμματα, σχέδια δράσης, εν ολίγοις, είναι αγάλματα προβολής. Όταν η Εξουσία καταλαμβάνει το θρόνο της Εξουσίας, τα δόγματά της γίνονται νόμοι, συντάγματα, κανόνες, με άλλα λόγια, γίνονται χάρτινα αγάλματα που αργότερα μετατρέπονται σε πέτρινα⁵.

Εξεγερμένος Υποδιοικητής Μάρκος

Και το Κράτος είναι ακριβώς ο χώρος όπου αποκρυσταλλώνονται οι συσχετισμοί δυνάμεων. Δεν είναι ο μόνος, είναι όμως μακράν ο πιο σημαντικός. Είναι ο μοναδικός μέσα από τον οποίον οι νικητές μπορούν να μεταπλάσουν τα συμφέροντά τους σε νόμους και να κατασκευάσουν ένα κανονιστικό και θεσμικό πλαίσιο που θα εγγυάται τη σταθερότητα των κατακτήσεών τους⁶.

Atilio Borón

Το πρώτο που πρέπει να υπογραμμίσουμε είναι ότι είναι απαραίτητο να πάρουμε στα σοβαρά αυτό που οι ζαπατίστας λένε σχετικά με τους στόχους τους. Μου τραβά έντονα την προσοχή το γεγονός ότι η τοποθέτηση των ζαπατίστας αναφορικά με την εξουσία αμφισβητείται σήμερα, τη στιγμή που έχει εκφραστεί από την αρχή ακόμα της εξέγερσης.

Το δεύτερο έχει να κάνει με την κατανόηση τού ότι ο ζαπατισμός δεν κατέχει μια σειρά μαρξιστικών κειμένων που διασαφηνίζουν τη στάση των διαφόρων τάσεων της αριστεράς γύρω από αυτό το θέμα. Ορισμένοι διανοούμενοι σκέφτονται προφανώς πως αν γίνει μια αναφορά στον Λένιν, τον Γκράμσι ή τον Τρότσκι, το ζήτημα θα διαλευκανθεί και οι ζαπατίστας θα έχουν την απαιτούμενη διαύγεια για να κατανοήσουν την πλάνη των απόψεών τους και θα ευθυγραμμιστούν με έναν τρόπο να βλέπεις τον κόσμο και την πάλη για τη δημιουργία ενός διαφορετικού κόσμου, σύμφωνα με τη θεωρία των επαναστατών.

Το ζήτημα, ωστόσο, είναι πιο περίπλοκο και ξεπερνά τα όρια όσων έκαναν και στοχάστηκαν συγκεκριμένοι επαναστάτες σε συγκεκριμένες συγκυρίες. Ορισμένοι, όπως ο Βορόν, σκέφτονται ότι η απόδειξη των γεγονότων είναι καταφανής και ομιλεί σαν να υπάρχουν τόσες ιστορικές εμπειρίες που μας επιτρέπουν να είμαστε βέβαιοι απέναντι σε κάθε αμφιβολία.

Η εξουσία κατακτήθηκε σε πολλά μέρη: στη Ρωσία το 1917, στη Βουλγαρία το 1918, στην Ουγγαρία το 1918, στην Κίνα το 1949-1950, στο Βιετνάμ δύο τουλάχιστον φορές, στην Κούβα το 1959, στην Αλγερία το 1958, στη Νικαράγουα το 1979. Σε άλλα μέρη, εργατικά, σοσιαλιστικά ή/και κομμουνιστικά κόμματα έχουν κερδίσει μέσα από εκλογικές διαδικασίες.

Ο κατάλογος είναι μακρύς και, μέχρι στιγμής, δεν μπορούμε να βρούμε ούτε ένα παράδειγμα που να επιβεβαιώνει την αισιοδοξία του Βορόν. Σε πολλές από αυτές τις διαδικασίες ο νικητής «μετέπλασε τα συμφέροντά του σε νόμους και κατασκεύασε ένα κανονιστικό και θεσμικό πλαίσιο», κάτι που ορισμένες στιγμές εγγυήθηκε κάποιον βαθμό «σταθερότητας των κατακτήσεών του» και συχνά στη συνέχεια –θα προσθέταμε με τη σειρά μας– ανήγειρε αγάλματα για να δοξάσει το έργο του, τα οποία με τη σειρά τους χρησίμευσαν για να χέζουν τα πουλιά επάνω τους.

Σύμφωνοι, θα πουν οι πιο σχολαστικοί, αυτό όμως δεν ήταν έργο της επανάστασης αλ-

λά της αντεπανάστασης, και εγώ προσωπικά δεν έχω καμιά αμφιβολία για την περίπτωση της Ρωσίας, δεν ξέρω όμως πώς να εξηγήσω την περίπτωση της Κίνας, του Βιετνάμ ή της Νικαράγουας.

Επιπλέον, ένα παράδειγμα κοντινό στο παρελθόν μου ως μέλους οργάνωσης, η περίπτωση του Τρότσκι, είναι καθ' όλα αποκαλυπτική. Από τη μία ο Τρότσκι ως πρόεδρος σοβιέτ το 1905, μεγάλος αγορητής και δημεγέρτης σε όλη την Ευρώπη ή ο ξεριζωμένος και δεινά διωκόμενος Τρότσκι, και από την άλλη ο Τρότσκι της εξουσίας. Ο τελευταίος ήταν αυτός που προώθησε τη στρατιωτικοποίηση των συνδικάτων και συγκρούστηκε με τον Λένιν για το ζήτημα της ανεξαρτητοποίησής τους από το Κράτος (αν και ο Λένιν, στη διαμάχη του με τον Κάουτσκι, αντιμαχόταν όπως και ο Τρότσκι τον ηγέτη του γερμανικού ρεφορμισμού υποδεικνύοντας ότι η δικτατορία των σοβιέτ είχε αντικατασταθεί τώρα από τη δικτατορία του κόμματος): αυτός που πραγματοποίησε την έφοδο στην Κροστάνδη, αυτός που συναίνεσε στην εξαφάνιση των τάσεων και των φραξιών στο εσωτερικό του κόμματος, κ.λπ. Συνεπώς, θα πράτταμε άσχημα αν υιοθετούσαμε μια ηθικολογική ή ερμηνευτική στάση με βάση μια ιστορία που αναλύει αναδρομικά τα ιστορικά φαινόμενα και εξακοντίζει απολιτικούς αφορισμούς, γεμάτους ηθικολογίες αλλά στερούμενους ηθικής.

Το πρόβλημα εστιάζεται αλλού. Ο Βοτόν και, με βάση την παραπομπή, η Ellen Meiksins σκέφτονται ότι όχι μόνο δεν υπάρχει εξαφάνιση του Κράτους-Έθνους (κάτι που ο ζαπατισμός ποτέ δεν έχει ισχυριστεί), αλλά ότι ούτε καν διέρχεται μια κρίση, και ότι, αντίθετα με αυτό που πιστεύεται, «αποκτά νέες λειτουργίες». Δεν είμαστε βέβαιοι για το αν αναφέρονται στο έθνος-κράτος της Αργεντινής ή στο μεξικανικό, στο ουρουγουανό ή στο ιρακινό, τα οποία, όπως όλοι ξέρουμε, βιώνουν μια επέκταση των λειτουργιών τους. Ή στα έθνη-κράτη όπως το γαλλικό, το γερμανικό, το ρωσικό ή το κινέζικο, τα οποία, όπως όλοι ξέρουμε, απέτρεψαν τη μονομερή δράση του βορειοαμερικανικού κράτους. Ή στο βορειοαμερικανικό έθνος-κράτος, το οποίο ελέγχεται από τρεις μεγάλες πολυεθνικές κοινοπραξίες που σχετίζονται με το πετρέλαιο, την πολεμική βιομηχανία και τη βιοχημική (όπως θα έλεγε και ο Όμηρος Σίμπσον, τώρα γίνομαι σαρκαστικός).

Και επίσης, υπάρχει στους καιρούς που ζούμε η πιθανότητα να καταλάβει μια επαναστατική ομάδα την εξουσία, ανατρέποντας τον παλιό κρατικό μηχανισμό και καταστρέφοντας τη «συμμορία των οπλισμένων» που σύμφωνα με τον Ένγκελς ήταν σε τελική ανάλυση το Κράτος, και να πιστεύει ότι θα έχει το χρόνο να επεξεργαστεί ένα νέο νομικό πλαίσιο που θα εγγυάται τη σταθερότητα των κατακτήσεών του; Δεν μιλάμε προφανώς για τους εκλογικούς θριάμβους που απαιτούν την υποστήριξη του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου και της Παγκόσμιας Τράπεζας, και λέω απαιτούν όχι γιατί ο κόσμος της μιας ή της άλλης χώρας τη χρειάζεται, αλλά επειδή οι ηγέτες αυτών των κομμάτων και οι μελλοντικοί πρόεδροι δεν μπορούν να διανοηθούν το ενδεχόμενο να κυβερνήσουν χωρίς την υποστήριξη αυτών των οργανισμών. Αν η πιθανότητα αυτή ήταν στο παρελθόν περιορισμένη, ο περιορισμός αυτός τώρα είναι πολύ πιο οξύς.

Στη συνέχεια ο Βοτόν πέφτει στον ίδιο κοινό τόπο όπως και άλλοι και προσπαθεί να εξηγήσει στον ζαπατισμό ότι οι παραστρατιωτικοί και οι στρατιώτες είναι μέρος των κατασταλτικών μηχανισμών του έθνους-κράτους, επιχειρώντας στη συνέχεια να πιάσει απροετοίμαστους τους ζαπατίστας με την ερώτηση: «Γιατί ο EZLN περιμένει ακόμα την ετυμηγο-

ρία μιας νομοθεσίας που θα παραχωρήσει πλήρη αυτονομία στις ιθαγενικές κοινότητες, τη στιγμή που η ζαπατιστική στρατηγική ενός μετασχηματισμού από τα κάτω διαθέτει έναν εκπληκτικό βαθμό νομιμοποίησης; Δεν αποτελεί αυτό μια ουσιαστική αναγνώριση του ότι παρά την αντικρατική ρητορεία το έθνος-κράτος εξακολουθεί να αποτελεί δομικό συστατικό των σύγχρονων καπιταλισμών;». Ο ζαπατισμός είχε την ικανότητα να διακρίνει ανάμεσα στο χώρο στον οποίο αναπτύσσεται ο αρχικός του αγώνας και στο στόχο αυτού του αγώνα. Δεν είναι το ίδιο να αγωνίζεσαι μέσα με το να αγωνίζεσαι για. Οι ζαπατίστας, και όχι μόνο αυτοί αλλά και η μεγάλη πλειοψηφία της μεξικανικής κοινωνίας των πολιτών (ναι, η κοινωνία των πολιτών που συμπεριέλαβε εργάτες, αγρότες, μεσαία εισοδήματα, μικροεμπόρους και επίσης μικροαστικά και μεσοαστικά στρώματα), κινητοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της ζαπατιστικής πορείας και πρόβαλαν μια εναλλακτική πρόταση στο μεξικανικό Κράτος και την πολιτική του τάξη για την πραγματοποίηση μιας μεταρρύθμισης του Κράτους που θα επέτρεπε έναν επαναπροσδιορισμό όχι μόνο της δικαιοσύνης αλλά και των υποκειμένων που συγκροτούν το έθνος. Το Κράτος και η πολιτική τάξη στο σύνολό της γύρισαν την πλάτη στην κοινωνία των πολιτών και αποφάσισαν να νομοθετήσουν ενάντια στα συμφέροντα των ιθαγενών λαών, αλλά επίσης ενάντια στα συμφέροντα της κοινωνίας των πολιτών. Από εκείνη τη στιγμή η «κυβέρνηση της αλλαγής» απώλεσε την αύρα η οποία την περιέβαλλε και ξεκίνησε ο ξεπεσμός της. Οι ζαπατιστικές ιθαγενικές κοινότητες προσέφεραν την 1η Ιανουαρίου 2003 το λόγο τους υπογραμμίζοντας με έμφαση: «Εφτασε η στιγμή να οργανωθούμε όλοι και να συγκροτήσουμε τους αυτόνομους δήμους μας. Δεν χρειάζεται να περιμένουμε μέχρι η κακή κυβέρνηση να μας δώσει την άδεια. Πρέπει να οργανωθούμε ως πραγματικοί εξεγερμένοι, χωρίς να περιμένουμε από κάποιον την άδεια για να είμαστε αυτόνομοι, με ή χωρίς το νόμο (...) και με αυτό τον τρόπο να αυτοκυβερνηθούμε»⁷.

Ο ζαπατισμός έδωσε στην εξουσία και στη μεξικανική «πολιτική τάξη» μια ευκαιρία, τώρα όμως οι δρόμοι οδηγούν σε άλλους τόπους. Κατ' αυτό τον τρόπο διαμορφώνεται μια θεωρία που βασίζεται τόσο στην ειδική εμπειρία όσο και στην εμπειρία του κινήματος γενικά.

Στη συνέχεια, ο παραπάνω συγγραφέας επιδίδεται σε μια κριτική ενάντια στην «εξιδανίκευση των κοινωνικά εξεγερμένων» και μας υπενθυμίζει ότι η ιστορία της Λατινικής Αμερικής είναι διάσπαρτη από παραδείγματα του πώς οι σύντροφοι αυτοί έγιναν λεία των «εκλεπτυσμένων μηχανισμών εξαγοράς, αφομοίωσης και ενσωμάτωσης» από την αστική κοινωνία. Αυτό είναι όντως λίγο βαρύ. Φυσικά και υπάρχουν πολλοί κοινωνικά εξεγερμένοι που αφομοιώθηκαν από το Κράτος (πρέπει όμως να πούμε ότι στο Μεξικό υπάρχουν πολλοί άλλοι που δεν αφομοιώθηκαν, και ο Εμιλιάνο Ζαπάτα είναι ένα παράδειγμα), η λίστα όμως που μπορεί να καταρτίσει ο Atilio ποτέ δεν θα είναι μεγαλύτερη από αυτή που μπορεί να συνταχθεί από μαρξιστές, τέως μαρξιστές, επαναστάτες, πρώην επαναστάτες, σοσιαλιστές, πρώην σοσιαλιστές, κομμουνιστές, πρώην κομμουνιστές, τροτσκιστές, πρώην τροτσκιστές, μαοϊκούς, πρώην μαοϊκούς, αντάρτες, πρώην αντάρτες, σαντινίστας, μέλη του Φαραμπούντο Μαρτί, απόφοιτους της Οξφόρδης, κ.λπ. Σε αυτό το σημείο είναι σαν να φτύνει στον ουρανό. Σίγουρα πολλοί κοινωνικοί επαναστάτες έπεσαν θύματα της κρυφής γοητείας της εξουσίας και, τελικά, είναι γι' αυτούς πολύ δύσκολο να διεκδικήσουν τον τίτλο του εξεγερμένου. Επίσης όμως πολλοί επαναστάτες, ή άνθρωποι που είχαν ένα προλε-

ταριακό πρόγραμμα στο κεφάλι, κατέληξαν να σχεδιάζουν τα προγράμματα λιτότητας ή τον έλεγχο των σωμάτων ασφαλείας (νομίζω ότι αυτοί έχουν καταλάβει θέσεις μεγαλύτερης σπουδαιότητας από ό,τι οι εξεγερμένοι που έχουν ενσωματωθεί). Αν ο Βορόφ γυρνούσε και κοίταζε τα υπουργεία, τις προεδρίες, τα κοινοβούλια και τις γερούσιες, θα έβλεπε ένα μεγάλο μέρος της σοσιαλιστικής μας γενιάς.

Συμπεράσματα

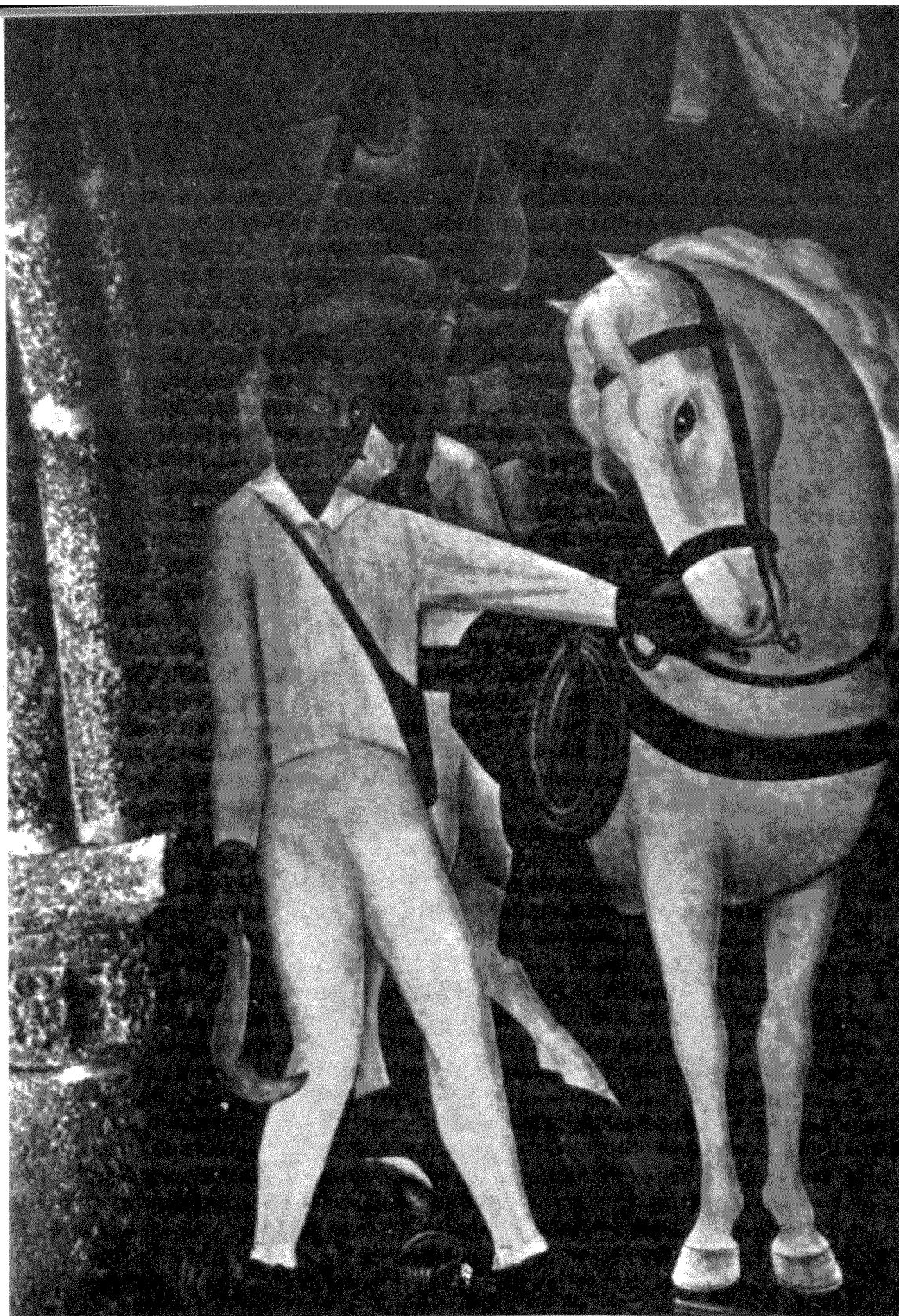
Απέναντι στην επέκταση της νεοφιλελεύθερης καπιταλιστικής παγκοσμιοποίησης αναπτύχθηκε μια άλλη παγκοσμιοποίηση: αυτή της Εξέγερσης, της Αντίστασης, της Επανάστασης ή της επανάστασης, το όνομα είναι αυτό που έχει τη μικρότερη σημασία. Αυτή η εξέγερση είναι πολυμερής, δεν άρχεται από κάτι που ορισμένοι θεωρούν προφανές αλλά που στερείται οποιοδήποτε αποδεικτικού ερείσματος. Κανείς δεν μπορεί να εκκινήσει από μια εμπειρία που δεν είναι η δική του (λέω να εκκινήσει), καθώς δεν διαθέτουμε ιστορικά δεδομένα που να μας κάνουν να πιστέψουμε ότι ο θεωρητικός προβληματισμός έχει λυθεί οριστικά. Ο ζαπατισμός αποτολμά μια θεωρία για την εξουσία, έχει όμως τη σύνεση και τη σεμνότητα να υπογραμμίσει ότι η θεωρία του δεν είναι ολοκληρωμένη, ότι αυτό που μέχρι τώρα έχει φανεί είναι μια τάση. Δεν επιζητεί την αγιοποίηση της θεωρίας του, ούτε όμως θα επιτρέψει τον εξευτελισμό της. Σε τελευταία ανάλυση, σε αντίθεση με το παρελθόν, όταν από τη μια ή την άλλη αγία έδρα των διαφόρων χειραφετητικών ρευμάτων αποπέμπονταν από τον παράδεισο της θείας αλήθειας όσοι δεν συμφωνούσαν με αυτήν, σήμερα, όπως ίσως μόνο στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα και πιθανόν περισσότερο από τότε, υπάρχει ένας πληθωρισμός στον θεωρητικό στοχασμό. Αυτός ο πληθωρισμός μπορεί να προκαλέσει ίλιγγο, γιατί όπως μας υπενθυμίζει ο κεντρικός ήρωας του *Gran Sertao* (Σ.τ.Μ: μυθιστόρημα του βραζιλιάνου συγγραφέα Joao Guimaraes Rosa), ο διάβολος: «η σκέψη προκαλεί ίλιγγο». Μόνο έτσι όμως μπορεί να ανασυντεθεί μια θεωρία, με την προϋπόθεση βέβαια ότι αυτή δεν εννοείται ως μια απλή και –με αυτή την έννοια περιορισμένη– και κενή αντιγραφή της πραγματικότητας, χωρίς να μετέχει άμεσα σε αυτήν.

Μόνο έτσι θα είναι δυνατή τελικά η κατανόηση της ρήσης του Mariátegui: «ο ινδοαμερικάνικος σοσιαλισμός δεν θα είναι ούτε αντιγραφή ούτε αναπαραγωγή αλλά ηρωική δημιουργία». Ο ζαπατισμός επιχειρεί μια ηρωική επαναδημιουργία με γνώμονα τη μη αντιγραφή και τη μη αναπαραγωγή. Εν κατακλείδι, πιστεύω ότι θα συμφωνήσουμε πως η εξέγερση της 1ης Ιανουαρίου άνοιξε το πεδίο για να ξανασκεφτούμε όσα πριν θεωρούσαμε βέβαια: ορισμένοι γραπώνονται με νύχια και με δόντια σε αυτά και είναι δικαίωμά τους να συνεχίσουν να επάθονται για την επιτυχία μιας πληθώρας αποτυχιών· άλλοι τα πετάνε στο καλάθι των αχρήστων χωρίς να συνειδητοποιούν ότι αυτό ισοδυναμεί με αυτοκτονία, ή μπορεί και να το συνειδητοποιούν αλλά να το επιδιώκουν· άλλοι, αναγνωρίζοντας την αξία πολλών από τα προηγούμενα, προτιμάμε να αναζητήσουμε νέα στηρίγματα, όχι πολύ σταθερά, πολύ αρχικά, που να αποτελούν απλές τάσεις, διαισθήσεις, ελπίδες.

Ο Καρλ Μαρξ αρεσκόταν να επαναλαμβάνει, παραφράζοντας τον Γκαίτε, ότι: «γκρίζα είναι η θεωρία (...) πράσινο είναι το δέντρο της ζωής», κάτι που μας φανερώνει έναν Μαρξ πάντα ανήσυχο για το κοινωνικό κίνημα. Και συμπλήρωνε: «μετράει περισσότερο ένα βήμα του πραγματικού κινήματος παρά 100 προγράμματα». Επομένως, η πρόκληση είναι να διερευνήσουμε αν η θεωρία μπορεί να έχει ένα χρώμα διαφορετικό από το γκρίζο, κάτι που σταδιακά να πλησιάζει το πράσινο. Νομίζω ότι ο ζαπατισμός λέει πως ναι, με την εξής προϋπόθεση: η θεωρία να είναι το αποτέλεσμα της πράξης μας.

Σημειώσεις

1. Subcomandante Insurgente Marcos: «El mundo: 7 pensamientos en mayo del 2003», περιοδικό *Rebelión*, τ. 7.
2. Borón Atilio: «La selva y la polis interrogantes a la teoría política zapatista» (La fogata digital).
3. Holloway John: «Cambiar el mundo sin tomar el poder», Edición Herramienta, σ. 309.
4. Subcomandante Insurgente Marcos: «El mundo: 7 pensamientos en mayo del 2003», περιοδικό *Rebelión*, τ. 7.
5. Subcomandante Insurgente Marcos: «Durito y una de estatuas y pájaros», περιοδικό *Rebelión*, τ. 7.
6. Borón Atilio: «La selva y la polis interrogantes a la teoría política zapatista» (La fogata digital).
7. Comandante Bruce Li «Palabras para los pueblos indígenas de este país», περιοδικό *Rebelión*, τ. 3.

Diego Rivera, Zapata, 1930, Νωπογραφία (λεπτομέρεια).